

УДК 94(477. 8): 262.4 «39/46»

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В 1940-х РОКАХ

НАТАЛІЯ КОНЦУР-КАРАБІНОВИЧ

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти й газу
Інститут гуманітарної підготовки та державного управління
кафедра історії та політології,
вул. Карпатська, 15, Івано-Франківськ, Україна, 76000*

Наукова стаття є історичним дослідженням, в якому здійснено системний аналіз антиунійної політики радянських владних органів і органів державної безпеки, спрямованої на забезпечення процесу ліквідації УГКЦ на території Західної України.

Комуністична влада прагнула формально легітимізувати церковну монополію підконтрольної Російської православної церкви на західноукраїнських землях, встановивши таким чином повний ідеологічний контроль над духовним життям західних українців. Проведення псевдособору 1946 року мало завершити нищення УГКЦ як національної релігійної структури, що своїм існуванням перешкоджала утвердженню комуністичного режиму. В боротьбі з греко-католиками використовували широкий арсенал ідеологічних, репресивних та адміністративних методів, головну роль у реалізації політики комуністичного керівництва відіграли органи державної безпеки.

Ключові слова: *антиунійна політика, греко-католики, органи НКВС–НКДБ, репресії, Українська греко-католицька церква.*

Весна 1944 року стала початком повернення на західноукраїнські землі радянських військ, що перейшли в загальний наступ, звільнивши Правобережну Україну та наблизившись до західноукраїнських земель. Березневі бої на радянсько-німецькому фронті на теренах Тернопільщини і Станіславівщини викликали занепокоєння в багатьох мешканців Західної України, зокрема і в представників греко-католицького духовництва. Атмосферу загальної тривоги дуже промовисто подав митрополит А. Шептицький у своєму листі до кардинала Є. Тиссерана від 22 березня 1944 року. Передбачаючи швидкий прихід більшовицьких військ (насправді німцям вдалося ще на три місяці утримати позиції), він писав з приводу повернення радянської влади: «Ця звістка сповняє страхом наших вірних. Всі інтелігенти, які впродовж цих останніх років кооперували з німцями, хоч би в спосіб найменш добровільний, є переконані, що заражені на повну смерть. Вони покидають місто чи край... Загальна паніка огортає священиків. В 30 селах, зайнятих більшовиками, 24 священики залишили свої місця осідку. Свій спосіб поведінки вони вияснюють фізичною неможливістю лишатися, або в кінці, аргументами, які доводили б, що їм грозить певна смерть. Священикам, які не залишили своїх сіл, большевицька армія не робить нічого злого, зате в селах залишених парохами, більшовики палять і руйнують приходства»¹.

Наскільки цей страх перед поверненням радянського режиму був обґрунтований, окреслив у своїй книжці Б. Боцюрків, вказуючи, що за роки війни «...Церква відкрито стояла на боці противників цієї влади та підтримувала незалежницькі прагнення

¹ Богдан Боцюрків, *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. (Львів: Вид-во УКУ, 2005), 268.

українського руху» і що «зважаючи на загальну ситуацію в Західній Україні, в діяльності митрополита та переважної частини духівництва важко було уникнути переплетіння політичного і релігійного аспектів». На переконання дослідника, саме ця обставина і послужила ґрунтом для нападок радянських органів на церкву, хоч сам Б. Боцюрків вбачав підставою співпраці галицьких українців з нацистами те, що більшість з них, зокрема й греко-католицьких священників, ніколи не вважали себе радянськими громадянами, розцінювали радянську анексію їхніх земель 1939 року як протиправний акт і в ході війни не могли уявити можливості повернення більшовиків назад.

З відновленням радянської влади сталінський режим знову розгорнув широкомасштабний процес їхньої радянізації, неухильного і послідовного викорінення всіх громадських інституцій, що не вписувалися у жорстоку схему тоталітарної держави та виявляли опір її утвердженню. Ба більше, навіть в культурно-духовній сфері, завжди дратівливій для місцевого населення, одразу ж після вигнання німецьких військ військово-політичне керівництво Червоної армії зробило кроки, що неминуче викликали невдоволення й спротив галичан. Так, за постановою Політради 4-го Українського фронту від 12 вересня 1944 року, яку підписали генерали І. Петров і Л. Мехліс, було дано доручення демонтувати з усіх символічних могил та курганів в населених пунктах хрести і знаки тризуб, а також написи «Борцям за волю соборної України», натомість на їхньому місці встановити піраміди таobelіски, увінчані п'ятикутними червоними зірками і червоними прапорами. У постанові зазначалося, що кургани з тризубами «споруджені німецькими наймитами-оунівцями в знак їхньої солідарності з фашистськими загарбниками»².

За загальними оцінками вітчизняних дослідників, влітку 1944 року Греко-католицька церква була ослаблена значними втратами, які перенесла впродовж війни. Незважаючи на звернення до духівництва митрополита А. Шептицького та владики Г. Хомишина залишатися на своїх місцях, понад 300 її священників покинуло свої парафії. Крім того, за роки війни значно зменшилася і кількість віруючих унаслідок мобілізацій до Червоної армії в 1939 – 1941 рр. до УПА, до дивізії СС «Галичина», через вивезення на каторжні роботи до Німеччини, масові розстріли мирного населення фашистами та добровільну еміграцію багатьох цивільних мешканців у 1943 – 1944 рр.³.

Незважаючи на це, УГКЦ зберегла свою структуру, моральний авторитет, залишаючись однією з потужних національних сил, що мала значний вплив на місцеве українське населення, зокрема і на діяльність структур ОУН та УПА. Останні розгорнули активний ідеологічний та військовий спротив відновленню радянської влади, що викликало значне занепокоєння у більшовицького політичного й військового керівництва⁴. За цих умов, коли основні сили системи НКВС-НКДБ були задіяні в боротьбі з повстанським рухом, вести активний наступ на церкву для радянської сторони було малоперспективним.

Ставлення до УГКЦ у перші місяці відновленої більшовицької влади вибудовувалися в руслі загальних змін політики комуністичної держави до релігії та церкви. Ще 1943 року, за висловом М. Гайковського «з ласки Сталіна» практично знищену радянськими каральними органами ієрархію Московського патріархату Руської православної церкви було частково реанімовано. За ініціативи Й. Сталіна 4 вересня у Кремлі відбувся прийом керівництва Московського патріархату, після чого РПЦ отримала повне сприйняття та

---

² *Культурне життя в Україні. Західні землі*. Т. 1.: 1939–1953. (К.: Наукова думка, 1995), 746–747.

³ Ігор Андрухів, *Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз*. (Івано-Франківськ, 2004), 121–122.

⁴ Ігор Андрухів, *Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. (Рівне–Івано-Франківськ, 2001), 111–121.

підтримку з боку політичного і державного керівництва СРСР за свою патріотичну позицію в роки війни. 14 вересня 1943 р. при Раді Народних Комісарів СРСР було створено Раду у справах РПЦ (РСРПЦ), на яку покладалося завдання координувати державну релігійну політику і забезпечувати взаємозв'язок між державним керівництвом та ієрархами РПЦ. Головою Ради Й. Сталін призначив полковника НКДБ Г. Карпова, давши йому доручення про відповідне кадрове укомплектування штатів обласних відділів РСРПЦ таємними співробітниками органів держбезпеки⁵.

Подібні посередницькі структури для втілення сталінської моделі свободи совісті і віросповідань між урядом держави і церквою за деякий час було утворено і в УРСР⁶. Для контролю за діяльністю інших церков та конфесій у травні 1944 р. було створено ще й Раду в справах релігійних культів (РСРК) при союзному уряді, яку спочатку очолив полковник НКВС К. Зайцев, та невдовзі його змінив полковник держбезпеки І. Полянський. Безперечно, головною метою нібито «релігійного відродження» в СРСР, яке Сталін започаткував у роки війни, було використання церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні і за її межами. Насправді Рада у справах РПЦ фактично функціонувала як філія наркомату державної безпеки, забезпечуючи відповідну політичну лінію у релігійній сфері. Комуністичний атеїстичний режим ніколи не допускав церкву до справи ідеологічного виховання радянських людей. Власне він перетворив Російську православну церкву на своєрідну одержавлену інституцію, зняряддя імперської політики СРСР.

Республіканські структури – Раду у справах РПЦ і Раду у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів Української РСР очолили українські письменники П. Ходченко і П. Вільховий. Б. Боцюрків вважав, що ні П. Ходченко, ні П. Вільховий не були кадровими співробітниками радянських спецслужб, тому реальне керівництво з боку структур НКВС–НКДБ по лінії цих державних органів здійснював підполковник держбезпеки С. Карін (С. Даниленко) – кадровий чекіст, який у структурах НКВС–НКДБ тривалий час курував саме роботу з українськими церковними організаціями. Він був довіреною особою наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, виконував його доручення з організації боротьби зі структурами ОУН і УПА в Західній Україні, координації боротьби з УГКЦ, неодноразово відрекомендовуючись як «уповноважений у справах релігії при РНК УРСР».

Саме С. Карін у липні–вересні 1944 року розгорнув у західноукраїнських областях активну оперативну роботу місцевих органів НКВС–НКДБ зі збору й аналізу інформації про становище й діяльність УГКЦ та її ієрархів під час нацистської окупації. Співробітники держбезпеки здійснювали широке коло заходів, вивчаючи поведінку багатьох представників української інтелігенції та духовництва, про що свідчать документи партійних і каральних органів. Окремі методи збору інформації щодо священників Станіславської єпархії УГКЦ описав у своїй праці І. Андрухів, вказуючи на численні помітки і підкреслення, які зробили оперативні працівники на сторінках українських газет при перегляді підшивок періодичних видань часів окупації⁷.

Практично одразу ж після повернення органів НКВС–НКДБ до Львова було поновлено оперативну розробку в справі «Ходячие», заведено вісім нових агентурних справ на греко-католицьких священників, розпочато створення нової агентурної мережі, що мала забезпечувати інформацію з найближчого оточення митрополита і керівництва єпархій.

⁵ Іван Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз*. Кн. 1. (К.: Либідь, 1994), 297–306.

⁶ *Літопис Голготи України*. Т. 2.: Репресована церква. (Дрогобич: Відродження, 1994), 89.

⁷ Ігор Андрухів, *Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр.*, 121–122.

І хоч ще з січня 1943 року по відомству НКВС діяла Інструкція по роботі з релігійними організаціями на визволеній території, яка передбачала взяття на облік управліннями НКВС усіх, без різниці віросповідання, служителів культу за часів окупації, а також тлумачення діяльності частини духівництва, особливо із Західної України, як «агентури та активних посібників німецьких загарбників»⁸, до кінця 1944 року органи держбезпеки практично не проводили арештів та ув'язнень греко-католицьких священників. Виняток становили двоє осіб, одна з яких – колишній ректор Кременецької духовної семінарії П. Табинський, заарештований за звинуваченням у співпраці з окупантами⁹.

Цей короткочасний період відносного спокою для УГКЦ дослідники оцінювали як період певної лояльності і толеранції радянського режиму до церкви. За характеристикою Б. Боцюрківа радянська влада порівняно з 1939–1941 роками «демонструвала своє дещо лагідніше ставлення до УГКЦ та взагалі до релігії. Єпископат та духівництво не турбували, від військової служби було звільнено священників, дияконів, семінаристів, дяків і навіть деяких церковних старост, ще діяли Богословська Академія і Семінарія. Відвертої антирелігійної кампанії не велося, радянських військових, навіть офіцерів, можна було побачити в церкві під час служби». На певний конструктивний характер взаємин між державою й УГКЦ та визнання владою прав на релігійну діяльність церкви вказує у своїй праці і В. Войналович. На переконання М. Гайковського, голова УГКЦ А. Шептицький «облишив свої передвоєнні настрої й привітав новий курс політики СРСР у питанні релігій та Церков», наводячи як аргумент відому фразу митрополита на Архієпархіальному соборі 4 вересня 1944 року: «...безбожництво перестало бути прапором боротьби для Советів».

На тогочасні вагання А. Шептицького у виборі позиції щодо радянської влади вказував у доповідній записці і підполковник С. Карін, який у серпні 1944 року мав особисті розмови з митрополитом. Щоправда, версії документа про становище УГКЦ, в основу якого лягла доповідна С. Каріна, в опублікованих збірниках документів дещо відрізняються за змістом. Однак у них з посиланням на таємну агентуру біля митрополита зафіксовано прагнення встановити добрі відносини та взаєморозуміння з радянським урядом.

Сам С. Карін, координуючи процес збору інформації про «злочинну» діяльність священнослужителів УГКЦ, її митрополита та владик епархій, вважав недоцільним будь-які активні акції проти УГКЦ, поки живий А. Шептицький, через його авторитет та особистісні якості. У своїй доповідній він вказував: «Вплив митрополита Шептицького і авторитет серед віруючих і духівництва уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безумовного авторитету і впливу немає жоден із голів церковних течій в СРСР».

Сподіваючись хоча б на терпиме ставлення до УГКЦ, на Архієпархіальному соборі УГКЦ 4 вересня 1944 р. митрополит у своєму виступі відзначив: «Зі зміною зовнішніх обставин очікуємо від урядових чинників більше батьківської опіки для нашого бідного народу». Митрополит звернувся з листами до керівників Львівської області І. Грушецького і М. Козирева по допомогу у відправі церковної делегації у Москву та до голови РСРК при РНК СРСР І. Полянського, в якому просив прийняти делегацію від УГКЦ для «нормалізації відносин з радянським урядом»¹⁰.

---

⁸ *Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки*. Т. 1. (К.: ПП Сергійчук М. І., 2006), 190–191.

⁹ Михайло Гайковський, Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів. (Львів: Місіонер, 2006), 120.

¹⁰ Володимир Сергійчук, Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / (К.: Дніпро, 2001), 16–18; 40–41.

Митрополит Шептицький усвідомлював тогочасну силу радянської держави і тому для блага церкви, яку він очолював, взяв курс на зближення з владою, не порушуючи при цьому головних принципів УГКЦ. Водночас він намагався захистити і відстояти майно і власність церкви перед загрозою її націоналізації, неодноразово апелюючи як до обласних, так і до республіканських органів влади. У жовтні важкохворий Андрей Шептицький надіслав подібні листи до Ради у справах релігії при уряді СРСР, а також до Голови Раднаркому УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова¹¹. Прагнучи лояльності від влади, Церква передала на потреби Червоної армії, що боролася на фронтах війни, 100 тис. карбованців. У своєму листі до В. Молотова від 27 жовтня голова РСРК І. Полянський підкреслював, що Рада «в цілях закріплення нинішньої орієнтації Шептицького, просить задовольнити ті потреби уніатської церкви, які можуть мати для неї суттєве значення, а саме: не перешкоджати відкриттю, у випадку потреби, нових приходських церков, залишити недоторканими існуючі монастирі, богословську академію і духовну семінарію і дозволити видання релігійного журналу». Якщо РСРК як державний орган, зважаючи на потенціал авторитету митрополита А. Шептицького, готова була піти на певні поступки церкви, щоб схилити керівництво УГКЦ на свій бік, то спецслужби продовжували активну оперативну роботу проти церкви.

У середині жовтня 1944 року НКДБ УРСР скерував у західні області директиву щодо посилення оперативної роботи стосовно Греко-католицької уніатської церкви. У ній наголошувалося на ворожості церкви до радянського устрою, зв'язках з Ватиканом та організації відповідної ватиканської резидентури, а також ставилося завдання поборювати «ворожі підступи» уніатів, відновити всі агентурні справи, взяти в активну агентурну «розробку» усіх релігійних діячів, стосовно яких існували компрометаційні матеріали¹². 31 жовтня 1944 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов спрямував до республіканських та обласних структур директиву №140 з відповідним «Оглядом антирадянської діяльності Ватикану і римо-католицького духовництва в СРСР», в якому Греко-католицьку церкву звинувачували в нелегальних зв'язках з Ватиканом. Серед найважливіших завдань у директиві визначалися організація пошуку агентури, яку Ватикан заслав у СРСР, а також створення власної агентурної мережі з осіб, які мають зв'язки в католицькому середовищі.

У розпалі діянь щодо збереження церкви в новій ситуації 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер. Незважаючи на напружені стосунки між церквою та радянським режимом, участь в похованні митрополита, окрім ієрархів та духовництва УГКЦ, взяли також єпископи польської католицької, російської, вірменської і української православних церков, тисячі віруючих. За оцінкою Ю. Федоріва, це був перший випадок в історії Греко-католицької церкви, коли її архієрея хоронили офіційні представники чотирьох церков¹³. Під час похорону були присутні представники влади, яких очолював М. Хрущов, а також чимало працівників системи НКДБ, зокрема і С. Карін, який залишався уповноваженим і спецслужб, і Ради у справах релігійних культів по роботі з УГКЦ.

Отже, дев'ятимісячний термін взаємин УГКЦ із радянською владою після звільнення західноукраїнських земель від фашистської окупації позначився рішучими змінами в політиці комуністичного режиму стосовно уніатської церкви. Якщо в перші місяці

¹¹Лист митрополита А. Шептицького Голові Раднаркому УРСР і секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову в Києві. 4 вересня 1944 р., Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 138–139 зв.

¹² Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.), упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука, (К.: Українська Видавнича Спілка, 2005), 360–363.

¹³ Юрій Федорів, *Історія Церкви в Україні*. (Торонто, 1967), 293–294.

співіснування радикальні дії влади стримувалися величезним авторитетом митрополита А. Шептицького та його намаганнями нормалізувати стосунки з комуністичною владою задля збереження церкви, то після його смерті ситуація змінилася. Спроби комуністичного режиму використати вплив УГКЦ для нейтралізації національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях успіху не досягли. Тому карально-репресивні органи, що проводили значну агентурно-оперативну роботу з виявлення фактів та зв'язків представників церкви з німецьким окупаційним режимом та формуваннями ОУН і УПА, почали активну діяльність з підготовки плану ліквідації церкви. За ініціативи Й. Сталіна до розробки й реалізації плану було залучено державні органи – Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів, та все ж головну роль на цьому етапі відіграли структури НКДБ і НКВС, які безпосередньо у квітні 1945 року провели арешти та ув'язнення вищого керівництва церкви і широкомасштабну антиунійну політику щодо Української греко-католицької церкви.

THE SITUATION OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE 1940 SENTRY

NATALYA KONTSUR-KARABINOVICH

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
Institute of Humanitarian Training and Public Administration
Department of History and Political Science
street Carpathian 15, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000

SUMMARY

The thesis is a complex historic research in which on the basis of involving a wide range of archives and published sources is made system analysis of antiunion activity of soviet authority organs and organs of national security, directed to the abolishment of Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) on the territory of West Ukraine during 1939–1949.

The dissertation defines character, peculiarities and main tendencies of soviet state policy towards UGCC during the period under investigation, concerning statements of soviet researchers about its antinational activity during WWII. The attempts and events of the church authority directed to preserving of independent church organization under the conditions of reign of two totalitarian regimes are shown.

It is proved that the aim of abolishment of UGCC was the wish of soviet authority to abolish national religious structure which remained the spiritual heart of millions of Ukrainians and with its activity prevented the formation of communist regime on the Western Ukrainian lands. In the struggle against Greek-Catholic they used a wide arsenal of ideological, repressive and administrative methods. The main role in the realization of communist authority plans played national security organs which prepared the plan of abolishing of the church, fulfilled all practical job in terms of its realization. All the activity of soviet structure had a determined antiunion character that had a defined political line of communist authority directed to the struggle against religion on the whole and Vatican in particular.

The Lviv Union in 1946 became one of culmination episodes of the process of the abolishment of UGCC but it couldn't provide definite turn of the Greek-Catholic clergy and the faithful to Orthodox religion. The attempts to give church-canon legacy failed. In the work you can see rupture of the union and the process of "reunion" with Russian Orthodox Church, repressive mechanisms of the state influence on hierarchy, priests and the faithful of UGCC, sacrificial readiness of the Greek-Catholic clergy of Galychyna and Transcarpathia to stand for their belief in spite of official policy of the Soviet regime.

Key words: antiunion policy, Greek Catholics, NKVD-NKDB bodies, repressions, Ukrainian Greek Catholic Church.

REFERENCES

- Bociurkiv, B. *Ukrainian Greek Catholic Church and Soviet State (1939–1950)*. Lviv: UCU View, 2005. (in Ukrainian).
- Cultural life in Ukraine. Western lands. K.: Scientific Opinion, 1995. – Vol. 1.: 1939–1953. (in Ukrainian).
- Andrukhiv, I. O. *Religious life in the Carpathian region: 1944–1990. Historical and legal analysis*. Ivano-Frankivsk, 2004. (in Ukrainian).
- Andrukhiv, I. O. *Stanislawshchyna: twenty boisterous years (1939–1959): Socio-political, historical and legal analysis*. Rivne-Ivano-Frankivsk, 2001. (in Ukrainian).
- “The Russian Orthodox Church has come to the right path.” Details of the Chairman of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church at the SNK of the USSR G.G.Karpova IV Stalin from 1943–1946,” *Historical Archive*. 1994. Vol. 3, 139–148. (in Ukrainian).
- Bilas, I. *Repressive-punitive system in Ukraine 1917–1953 Socio-political and political-legal analysis*. Book 1. K.: Lybid, 1994. (in Ukrainian).
- Chronicle of the Golgotha of Ukraine. Vol. 2. Drohobych: Renaissance, 1994: Revised church. (in Ukrainian).
- Liquidation of the UGCC (1939–1946): documents of the Soviet bodies of state security. Vol.1. K.: PE Serhiychuk M.I., 2006. (in Ukrainian).
- Metropolitan Andrey Sheptytsky in documents of the Soviet state security agencies (1939–1944), order. S. Kokin, N. Serdyuk, S. Serdyuk; comp. Ed. V. Serhiychuk. K.: Ukrainian Publishing Union, 2005. (in Ukrainian).
- Gaikovsky, M. I. Cross road: Operation and attempts to liquidate the Ukrainian Greek Catholic Church in the conditions of the USSR in 1939–1941 and 1944–1946: a collection of documents and materials, order: Gaikovsky M.I. Lviv: Missionary, 2006. (in Ukrainian).
- Voynalovich, V. A. Party and State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine 1940–1960s: Political Science Discourse. K.: Worldview, 2005. (in Ukrainian).
- TsDAGOU. Fund 1, Description 23, Sheet 1638. Letter from Metropolitan A. Sheptytsky to the Chairman of the Council of People’s Commissars of the Ukrainian SSR and to the secretary of the Central Committee of the CPU (b) at MS Khrushchev in Kyiv. September 4, 1944. Arch.138–139. (in Ukrainian).
- Fedorov, Y. History of the Church in Ukraine. Toronto, 1967. (in Ukrainian).